

Ararat (Ermənistan) Respublikasının Azərbaycanın Qarabağ bölgəsində Soyqırımını və Etnik Təmizləmə Siyasəti (1918-1920)

Nigar Camalova*

ORCID:0000-0001-8764-7816

Xülasə

Bu məqalədə Ararat (Ermənistan) Respublikasının 1918-1920-ci illərdə Azərbaycanın Qarabağ bölgəsində həyata keçirdiyi soyqırımları, hərbi təcavüzü və regiondakı beynəlxalq vəziyyət ətrafında araşdırılmışdır. Tədqiqat zamanı mənbələr əsasında yeni faktlar aşkarlanmış və mühüm nəticələr əldə edilmişdir. Məqalədə qeyd edilən 15 avqust 1919-cu il razılaşması ilə Qarabağda yaşayan azsaylı ermənilər Azərbaycan hakimiyyətini tanıyır, Qarabağın Azərbaycan torpağı olmasını etiraf edirlər. Razılaşmanın şərtlərindən o da məlum olur ki, ermənilər azərbaycanlıları Qarabağdan getməyə məcbur edərək etnik təmizləmə siyasəti həyata keçiriblər. Tədqiqatın nəticəsində məlum olur ki, Azərbaycan hökuməti 1918-1920-ci illərdə Qarabağı Ermənistan Respublikasının hücumundan, soyqırımını və etnik təmizləməsindən xilas etmək üçün əhəmiyyətli tədbirlər həyata keçirmişdir. Azərbaycan hökumətinin diplomatik manevrləri, düşünülmüş xarici və daxili siyasəti nəticəsində Ermənistan hökuməti 1918-1920-ci illərdə işğalçılıq siyasətini həyata keçirə bilmədi və Qarabağ bölgəsi Azərbaycanın tərkibində qaldı. Məqalənin yazılmasında arxiv sənədləri, sənəd və materiallar toplusu, Azərbaycan və rus dillərində nəşr olunan elmi ədəbiyyatlardan istifadə edilmişdir. Azərbaycanlıların soyqırımını, Dağlıq Qarabağla bağlı haqlı mövqeyimizi beynəlxalq ictimaiyyətə çatdırmaq baxımından məqalənin elmi və praktik əhəmiyyəti vardır.

Açar sözlər: Azərbaycan, Qarabağ, erməni, soyqırım, təcavüz

Gönderme Tarihi:08/03/2020

Kabul Tarihi:28/03/2020

* *Kiçik elmi işçi, A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu, "Ümumi Tarix" Şöbəsi, E-Mail: n.abushova@gmail.com*

**The Policy Of Genocide And Ethnic Cleansing Of The Republic Of Ararat
(Armenia) In The Karabakh Region Of Azerbaijan (1918-1920)**

Nigar Camalova

ORCID:0000-0001-8764-7816

Abstract

This article investigates the genocide committed by Armenians in Karabakh in 1918-1920, the military aggression of the Republic of Armenia to the Karabakh region of Azerbaijan Democratic Republic and its consequences, the international situation in the region based on sources and scientific literature. During the research, new facts were revealed based on sources related to the topic, and significant results were obtained. With the agreement detailed in the article dated 15 August 1919, few Armenians living in Karabakh recognized the Azerbaijani government and accepted that Karabakh is the Azerbaijan region. It is understood from the terms of the agreement that the Armenians follow an ethnic dissolution policy and forced the Azerbaijanis to leave their lands. The Azerbaijanis, who had to leave due to the political actions of the Armenians, were allowed to return to their land without barriers. As a result of the research, it is understood that the Azerbaijani government took important steps to save Karabakh from Armenian aggression, genocide and ethnic cleansing in the 1918-1920s, established a local government and sent troops to protect internal discipline. As a result of the diplomatic maneuvers and well-thought foreign and internal policies of the Azerbaijani government, the Armenian government could not implement the occupation policy in 1918-1920 and the Karabakh region remained the land of Azerbaijan. Documents, collections of documents and materials, scientific literature published in Azerbaijani and Russian languages were used in writing the article. The scientific importance of the article is too big in terms of informing the world community about the genocide of Azerbaijanis and our just position on the Nagorno Karabakh issue.

Keywords: Azerbaijan, Karabakh, Armenian, genocide, aggression

Received Date: 08/03/2020

Accepted Date: 28/03/2020

**Реализация Араратской (Армянской) Республикой Политики
Геноцида И Этнической Чистки В Карабахском Регионе Азербайджана (1918-
1920)**

Резюме

В данной статье на основе источников и научной литературы исследуются геноцид в отношении азербайджанцев, совершенный армянами в Карабахе в 1918-1920 гг., военная агрессия Араратской (Армянской) Республики против Азербайджанской Демократической Республики и ее последствия, международная ситуация в регионе. В ходе исследования были выявлены новые факты, основанные на источниках, связанных с темой, и были получены существенные результаты. С соглашением от 15 августа 1919 года в статье и подробно истолковано, немногие армяне, проживающие в Карабахе, признали правительство Азербайджана и признали, что Карабах является регионом Азербайджана. Из условий соглашения следует, что армяне проводят политику этнической ликвидации и вынуждают азербайджанцев покинуть свои земли. Азербайджанцам, которым пришлось уехать из-за политических действий армян, было разрешено вернуться на свою землю без барьеров. В результате исследования стало ясно, что правительство Азербайджана предприняло важные шаги по спасению Карабаха от армянской агрессии, геноцида и этнических чисток в 1918-1920-х годах, сформировало местное правительство и направило войска для защиты внутренней дисциплины. В результате дипломатических маневров и продуманной внешней и внутренней политики правительства Азербайджана правительство Армении не смогло осуществить оккупационную политику в 1918-1920 годах, и Карабахская область осталась землей Азербайджана. При написании статьи использовались документы, сборники документов и материалов, научная литература, изданная на азербайджанском и русском языках. Научная значимость статьи связана с необходимостью информирования мирового сообщества об истории геноцида азербайджанцев, доведение справедливой позиции Азербайджана в вопросе Нагорного Карабаха.

Ключевые слова: Азербайджан, Карабах, армянин, геноцид, агрессия

Получено: 08/03/2020

Принято: 28/03/2020

Giriş

Məqalədə Azərbaycan tarixinin əsas problemlərindən biri – Ermənistan Respublikasının 1918-1920-ci illərdə Azərbaycan xalqına qarşı həyata keçirdiyi soyqırımı və etnik təmizləmə siyasəti və onun nəticələri tədqiq edilmişdir. Müasir dövrümüzdə də kökü XIX əsrin birinci yarısına, ermənilərin Cənubi Qafqaza köçürülməsinə söykənən Dağlıq Qarabağ problemi çox aktualdır. Qarabağ hazırda erməni işğalı altındadır. Qarabağ probleminin həlli, Azərbaycanın haqlı mövqeyini dünya ictimaiyyətinə çatdırmaq, informasiya müharibəsində qalib gəlmək baxımından tədqiq edilən mövzu olduqca böyük elmi və praktiki əhəmiyyətə malikdir.

Akademik Yaqub Mahmudovun problemin həlli ilə bağlı fikirləri də maraqlıdır: “Qarabağ problemi Azərbaycanın problemidir. Bu problem biz özümüz həll etməliyik. Həmçinin, Azərbaycanın bütün iqtisadi-siyasi, hərbi potensialını səfərbərliyə almaqla. Bunun üçün ən azı iki şərt önəmlidir: Vaxt və birlik.”¹

Məqalədə Ermənistan Respublikasının gələcəkdə Qarabağı Ermənistana birləşdirmək məqsədi ilə 1918-1920-ci illərdə Azərbaycanın Qarabağ bölgəsində soyqırımı və etnik təmizləmə siyasəti həyata keçirməsi, onun nəticələri, Azərbaycan hökumətinin Ermənistanın planlaşdırılmış siyasətinin qarşısını almaq üçün həyata keçirdiyi tədbirlər, diplomatik addımlar, Qarabağ bölgəsi ilə əlaqədar bağlanmış müqavilələr ətrafı tədqiq edilmişdir.

Qarabağ bölgəsinin həm qədim tarixi mənbələrdə Azərbaycan torpağı olduğu sübut edilmiş, həm də əhalinin say tərkibində də ermənilər çox az sayda yaşamışdır.² Ermənilərin XIX əsrin birinci rübündə Qarabağ ərazisinə köçürülməsinin nəticəsi olaraq, 1916-cı il məlumatına əsasən Qarabağda əhalinin 51%-i azərbaycanlı, 46%-i erməni idi.³ Belə olduqda Ermənistan hökumətinin iddiaları əsassız idi və əsas məqsəd bölgədə soyqırımı törədib əhalinin say tərkibini öz xeyirlərinə dəyişərək Paris konfransında “Qarabağ ermənilərindir” deyə bilmək idi. Bu məqsədlə 1918-1920-ci

¹ Nazim Məmmədov, *Akademik Yaqub Mahmudov Yaradıcılığında Qarabağ Mövzusu*, Bakı: Avropa nəşriyyatı, 2018, 7.

² Bax: Yaqub Mahmudov, *Real Tarix Və "Böyük Ermənistan" Uydurması*, Bakı: Turxan, 2014; Yaqub Mahmudov və Kərim Şükürov, *Qarabağ: Real Tarix, Faktlar, Sənədlər*, Bakı: Təhsil, 2005.

³ Mahmudov və Şükürov, *Qarabağ: Real Tarix*, 36.

illərdə Ermənistan Respublikası iddia etdiyi Qarabağ ərazisində də soyqırımı və etnik təmizləmə həyata keçirdi.

Qarabağda soyqırımı və etnik təmizləmə

Erməni hərbi birləşmələri və quldur dəstələri Naxçıvan və Zəngəzurdan sonra Qarabağın azərbaycanlı əhalisini də qırmağı qarşısına məqsəd qoymuşdular. Andranik Zəngəzur qəzasına sərhəd olan Qarabağ kəndlərinə hücum edir, azərbaycanlı əhalini oradan qovmağa çalışırdı. Bu məqsədlə o, Qarabağda yaşayan erməniləri ayağa qaldıraraq qiyama, müsəlman əhalisini qırmağa çağırırdı. Andranik öz məqsədinə nail olmuş, Qarabağ erməniləri qiyam hazırlıqlarına başlamışdı.

Ermənilər əsasən Qarabağın Şuşa, Cavanşir və Cəbrayıl qəzalarında azərbaycanlılara qarşı soyqırımları təşkil edirdilər. 1918-ci ilin dekabrından ermənilər Cəbrayıl qəzasının azərbaycanlı əhalisinə qarşı silahlı çıxışa başladılar.⁴ Bir ay ərzində Qarabağın əzsaylı erməni əhalisi Ararat (Ermənistan) Respublikasının hərbi hissələrinin köməyi ilə Şuşa-Qaryagin və Şuşa Əsgəran yollarını tamamilə öz nəzarətləri altına aldılar və həmin yollarla gedib gələn azərbaycanlıları qarət edib, silahlarını əllərindən alırdılar. Şuşa qəzasında soyqırımlara, qarətlərə rəhbərlik edən ermənilər Sokrat bəy Məlik-Şahnazarov, Akop Veddiyev, Şamir Avakov, Armenak Xaçaturov, Eqis İşxanov, Xosrov, İşxan və Tiqran İşxanov qardaşları idi.⁵

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökuməti Qarabağdan qiyam xəbərləri alır, lakin Bakını azad etməklə məşğul olduğundan qəti tədbirləri sentyabrdan sonra görməyə başlayır və Qarabağa qoşun göndərir.

Qarabağda müsəlmanların soyqırımının qarşısını almaq və bölgənin idarəçiliyini asanlaşdırmaq məqsədilə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökuməti yerli hakimiyyət yaratmağı qərara alır. 15 yanvar 1919-cu ildə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökuməti Cavanşir, Şuşa, Cəbrayıl və Zəngəzur qəzalarından ibarət Qarabağ general-qubernatorluğunun yaradılması haqqında qərar qəbul etdi. 29 yanvar 1919-cu ildə Xosrov bəy Sultanov general-qubernator təyin olundu. Onun vəzifəsi müharibə və erməni hərəkətinin tam ləğvi, qəzalarda qayda-qanun yaratmaq, dinc əhalinin

⁴ Ataxan Paşayev, *XIX-XX Əsrlərdə Ermənilərin Azərbaycanlılara Qarşı Ərazi İddiaları, Soyqırımları Və Deportasiyaları*, Bakı: Çarşıoğlu, 2011, 155.

⁵ Paşayev, *Ərazi İddiaları, Soyqırımları*, 158, 160.

təhlükəsizliyini təmin etmək, yerli hakimiyyəti təşkil etmək, qaçqınların vəziyyətini yüngülləşdirmək və s. idi.⁶

Ermənistan hakimiyyəti Qarabağda Azərbaycan yerli hakimiyyətinin yaradılmasına razı olmur, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökumətinə, Cənubi Qafqazdakı ingilis komandanlığına etiraz notaları göndərirdilər.

Ermənistan Respublikası Xarici İşlər Nazirliyindən (müavin Xatisov, baş katib Ter-Akopyan) Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti XİN-ə və İrəvandakı nümayəndə Təkinskiyə göndərdiyi 16 iyun 1919-cu il tarixli notada deyilirdi: “Ermənistan hakimiyyəti hesab edir ki, erməni-Qarabağ torpaqlarında cənab Sultanovun general-qubernator olması və həmin ətraflarda Azərbaycan dəstələrinin olması qanunsuzdur. Azərbaycan hökuməti öz dəstələrini və general-qubernatorunu ərazidən çıxarmazsa baş verəcəklərdən də məsuliyyət daşıyacaq.”⁷

1919-cu il aprelin 4-də Ermənistan hökuməti Zaqafqaziyada Britaniya hərbi hissələrinin komandanı general Tomsonla razılaşdırılmaqla Qarabağın idarəçiliyində Arzumanovu özünün nümayəndəsi təyin edir.⁸ Arzumanov Ermənistan hökumətinin tapşırığı ilə Qarabağda ermənilərlə müsəlmanların arasını qızıdırır, təxribatlar, Azərbaycan xalqına qarşı soyqırımları təşkil edirdi.

General-qubernator X.Sultanov Şuşada vəziyyətlə bağlı 1919-cu ilin yayında xəbər verirdi ki, “son toqquşmalardan sonra Şuşa şəhəri iki hissəyə bölünmüşdür. Erməni və müsəlman. Erməni hissəsinin rəhbəri Ermənistan hökumətinin agentı Arzumanovun başçılıq etdiyi Erməni Milli Şurası (İttifaqı) Azərbaycan hökumətini tanımır. Arzumanov Qarabağ ermənilərini qıcıqlandırır və Azərbaycana qarşı qaldırırdı.” Sultanov həmin məktubunda həmçinin bildirirdi ki, “o dəfələrlə Şuşanın erməni hissəsində qayda qanun yaratmağa səy göstərmiş, burada ermənilərin qan tökməsinin qarşısını almışdır. Lakin Erməni Şurası qətiyyətlə Azərbaycan hakimiyyətini tanımağı rədd etmişdi.” Sonda Sultanov Azərbaycan hökuməti və ingilis komandanlığından baş vermiş hadisələrin araşdırılmasını istəyir.⁹

Ermənilər Tomsona müraciət etsələr də istədikləri cavabı almadılar. General Tomson hazırladığı plana uyğun olaraq, mayor Mak-Mozenin başçılığı altında Şuşada xüsusi ingilis nümayəndəliyi yaratdı. Nümayəndəlik eyni zamanda Qarabağ və

⁶ Zakhida Alizade, *Armyano-Azerbaydjanskiye Politiceskiye Otnoşeniye v XX v.* Bakı: Elm, 2010, 102.

⁷ Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsinin Siyasi Sənədlər Arxivi, Fond 277, Siyahı 2, Saxlanma Vahidi 40, Vərəq 26.

⁸ ARPIİSSA, F.277, S.2, SV.40, V.13.

⁹ ARPIİSSA, F.277, S.2, SV.40, V.11-12.

Zəngəzurun sülh konfransının qərarınadək nə Azərbaycana, nə də Ermənistanla məxsus olmadığını izah etməli idi.¹⁰

1919-cu ilin iyunun sonunda Böyük Britaniya qoşunları Şuşanı tərk etdilər. Böyük Britaniyanın nümayəndəsi isə Şuşada avqustun sonlarına kimi qaldı.¹¹

Ermənistan hökuməti Qarabağ və Zəngəzurdə Azərbaycan hakimiyyətini tanımağa məcbur olur. Arzumanov öz hökumətinə (Ararat Respublikası) 1919-cu ilin 4 mayında yazırdı ki, “General Şetelvord Bakıdan mənə xəbər verdi ki, Ermənistan hakimiyyəti Azərbaycana Qarabağ və Zəngəzurdə müvəqqəti idarəetməyə razılıq verdi. Qarabağ missiyasının rəhbəri mayor Mak-Mozen mənə bildirdi ki, Ermənistanla razılıq əldə edilib.”¹²

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökuməti 1919-cu il iyununda 4 nəfər parlament üzvündən ibarət nümayəndə heyətini Şuşaya göndərir. Onlardan iki nəfəri azərbaycanlı – Qarabəy Qarabəyov (“İttihad”), Şəfi bəy Rüstəmbəyov (“Müsavat”), 2 nəfəri erməni – P.X.Çubaryan (“Daşnaksütyun”) və İ.N.Xocayan (“erməni” fraksiyası) idi. AXC parlamentinin bu məsələyə həsr edilmiş 1919-cu il iyunun 7-8-də keçirilən iclaslarında 4 məruzə dinləndi. Erməni nümayəndələr hadisələri ermənilərin xeyrinə şişirdir, bütün dünyaya səs salırdılar ki, guya qırğın hadisələrində Azərbaycan hökuməti, general-qubernator Sultanov günahkardır. Q.Qarabəyov haqlı olaraq məruzəsində bildirirdi: “Bununla sizdən, sizə verilən zərərdən 20-30 dəfə artıq zərər çəkmiş digər tərəfin – müsəlmanların vəziyyətini mürəkkəbləşdirmək istəyirsiniz... Sizin hər yerdə qəzetləriniz, adamlarınız, pulunuz var. Bunların köməyi ilə siz Avropa ictimai fikrini istədiyiniz kimi bizə qarşı yönəldə bilərsiniz.”¹³

Parlamentin 1919-cu ilin 17 iyulunda keçirilmiş 56-cı iclasında Qarabağ məsələsi ilə bağlı 2 təklif irəli sürülür.

1 - Erməni fraksiyasının təklifi: Azərbaycan parlamenti parlament üzvlərindən təşkil edilmiş mütəşəkkil heyətin məruzəsini və hökumət başçısının Qarabağda iyul ayının əvvəllində baş vermiş hadisələr xüsusunda bəyanatını dinləyərək arzu edir ki, hökumət tərəfindən qeyd olunan hadisələrlə bağlı general-qubernatorluqdan kənar

¹⁰ Nəsim Nəsimzadə, *Azərbaycanın Xarici Siyasəti (1918-1920)*, Bakı: Ay-Ulduz, 1996, 89.

¹¹ Nigar Gözəlova, *Azərbaycanın Türk-Müsəlman Əhalisinin Soyqırımını Britaniya Kitabxanasının Arxiv Sənədlərində (1918-1920)*, Bakı: Turxan, 2014, 28.

¹² ARPIİSSA, F.277, S.2, SV.41, V.4.

¹³ Paşayev, *Ərazi İddiaları, Soyqırımları, 163-164.*

olmaq şərtilə istintaq təyin edilərək müqəssirlər kim olursa-olsun mənsubiyyətinə və vəzifəsinə baxmayaraq məhkəmə qarşısında cavab versin.

2 - "Müsavat"ın təklifi: Qarabağ hadisələri haqqında hökumətin bəyanat və məlumatını dinləyərək və yerli hakimiyyətin, xüsusən general qubernatorun fəaliyyətində heç bir qanunsuzluq əlaməti görməyərək Milli Məclis bu hadisənin yoluna qoyulması üçün hökumət tərəfindən görülən tədbirləri nəzərə alaraq növbədəki məsələlərin müzakirəsinə keçir.¹⁴ Erməni və müsəlman fraksiyasının Qarabağa dair təklifləri dinlənilərək Müsavatın təklifi səs çoxluğu ilə qəbul edilir.¹⁵

Qarabağda Azərbaycan hakimiyyətinin tanınması

1918-ci il noyabr ayının 18-də Ə.M.Topçubaşovun Türkiyə xarici işlər naziri ilə İstanbuldakı görüşündə Qarabağ məsələsi ilə bağlı Azərbaycanın mövqeyini açıqladı: "Ermənilərin ortaya atdığı Qarabağ məsələsi 5, ya 10 kənd məsələsi deyil, mübahisə bütöv 4 sancaq – Şuşa, Cavanşir, Cəbrayıl və Zəngəzur üstündədir. Burada erməni və müsəlmanların sayı bərabər olmasa da, hər halda ermənilərin mütləq çoxluğu barədə danışımağa əsas yoxdur. Özü də onlar buranın yerli əhalisi deyildirlər. Rusiya ilə müharibədən sonra Türkiyədən buraya köçənlərdir. Qarabağın özündə ermənilər yığcam halda yaşayırlar, müsəlmanlarla qarışıq məskundurlar: bununla belə biz məsələnin sülh yolu ilə həlli tərəfdarıyıq."¹⁶

15 avqust 1919-cu ildə Qarabağla bağlı Azərbaycan hökuməti və Qarabağ Erməni Şurası arasında 26 maddədən ibarət müvəqqəti razılıq əldə edildi. Razılığın şərtlərinə görə Qarabağın dağlıq hissəsi: Şuşa, Cavanşir və Cəbrayıl qəzalarının (Dizaq, Vərəndə, Xaçın və Crabert) erməni əhalisi müvəqqəti olaraq Azərbaycan hakimiyyətini qəbul edirlər; Şuşa, Cavanşir və Cəbrayıl qəzalarının Qarabağ general-qubernatorluğunun hakimiyyəti altında qaldığı xüsusi vurğulanır; Qarabağ general-qubernatorluğu tabeliyində üç erməni və üç müsəlman olmaqla 6 nəfərdən ibarət şura yaradılır; Şura hakimiyyətin işinə müdaxilə etməmək şərtilə general-qubernatorluğun idarəçiliyində müşahidə və nəzarət hüququna malikdir; Ermənilərə Qarabağda mədəni özünüidarə hüququ verilir; Mədəni özünüidarə hüququnu Qurultay tərəfindən seçilən,

¹⁴ *Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920). Parlament (Stenoqrafik hesabatlar)*, c. 1. Bakı: Azərbaycan nəşriyyatı, 1998, 1:636.

¹⁵ *Parlament (Stenoqrafik hesabatlar)*, c. 1. Bakı: Azərbaycan nəşriyyatı, 1998, 1: 636.

¹⁶ Natiq Mamedzadə, *Genocid Azerbaidzancev v Karabaghskom Regione Azerbaydjana (1918-1920)*, Bakı: Turxan IPO, 2014, 11.

Qarabağ ermənilərindən vaxtaşırı çağırılan Qarabağ Milli Şurası həyata keçirir; Azərbaycan Respublikası hökuməti Erməni Milli Şurasının işinə səlahiyyətli ermənilər vasitəsilə nəzarət edir; Ermənilərin siyasi xarakterli hərəkətlərinə görə çıxıb getməyə məcbur qalanların hamısı öz yerlərinə qayıtmaq hüququna malikdirlər; Bu günədək baş vermiş xalqlararası toqquşmalarda iştiraka görə heç kim təqib edilə bilməz (təzyiqlərə məruz qala bilməz.); Bu razılaşma Qarabağ ermənilərinin VII qurultayında qəbul olunduğu andan qüvvəyə minir; Bu müqavilə istənilən vəziyyətdə qüvvədə qalır: mühasirə, hərbi və s.¹⁷

Qarabağ ermənilərinin VII qurultayının bütün səlahiyyətli üzvləri Azərbaycan hökuməti ilə bağlanmış sonuncu müvəqqəti razılaşmanı qəbul edir və imzalayırlar:

- 1) Daniel Arakelyans; 2) Abram Qesibekyans; 3) Simon Poqosov; 4) xəstə; 5) Sumbat Balayans; 6) Beniamin Babakefxayans; 7) İsrail Qulikefxayan; 8) Abrambek İşxanov; 9) Baxşi Muradov; 10) Ovanes Abramyan; 11) Stepan Stepanyan; 12) Akop Balasanyan; 13) Tiqran Məlik-Kasparyan; 14) Avanes Kasparov; 15) Levon Vartapetov; 16) Arsen İoannesyan.¹⁸

Razılaşmanın şərtlərindən aydın olur ki, Qarabağda yaşayan azsaylı ermənilər Azərbaycan hakimiyyətini tanıdığını etiraf edirlər. Ermənilər isə mədəni muxtariyyət alır, lakin mədəni muxtariyyətin işinə də Azərbaycan hökuməti nəzarət edir. Razılaşmanın şərtlərindən o da məlum olur ki, ermənilər azərbaycanlıları öz torpaqlarından (Qarabağdan) çıxıb getməyə məcbur edərək etnik təmizləmə siyasəti həyata keçiriblər. Çıxıb getməyə məcbur qalan azərbaycanlılara öz torpaqlarına maneəsiz qayıtmağa icazə verilir. Bu razılaşma ilə ermənilər Qarabağın Azərbaycan torpağı olmasını da qəbul edirlər. Ermənilər hər zaman Qarabağın Azərbaycana məxsus olmasını çox yaxşı bilirdilər. Sadəcə olaraq qonşu torpaqları hiylə ilə, siyasi maneərlərlə, etnik təmizləmə aparmaqla ələ keçirməyə öyrəşmiş ermənilər bu dəfə də Azərbaycanın Qarabağ bölgəsinə göz dikmişdilər.

Müvəqqəti razılaşmadan sonra Qarabağda nisbi sakitlik yarandısa da ermənilər yenə də soyqırımlara, qətlərə davam etmək niyyətində idilər.

Azərbaycan XİN F.Xoyski Ermənistan və Gürcüstan XİN-ə məktub göndərərək mübahisəli məsələləri nizama salmaq üçün konfrans keçirilməsini təklif edir.¹⁹

¹⁷ *Naqorniy Karabagh v 1918-1923 qq. Sbornik Dokumentov I Materialo, Otv. Red. Doktor Istoricheskiy Nauk, Prof. V.A.Mikaelyan, Yerevan: AN Armenii, 1992, 323-327.*

¹⁸ *Naqorniy Karabagh v 1918-1923 qq., 327.*

¹⁹ Azərbaycan Respublikasının Dövlət Arxivi: Fond 970, Siyahı 1, Saxlanma Vahidi 184, Vərəq 84.

Azərbaycanla Ermənistan arasında münasibətləri nizama salmaq üçün Tiflisdə razılığa gəlmək qərara alındı. 1919-cu ilin noyabrın 21-də Tiflisdə Azərbaycan-Ermənistan konfransı açılır. Konfransın sonunda Azərbaycan tərəfinin təklifləri nəzərə alınmaqla müqavilə imzalanması qərara alınır.²⁰ 1919-cu il noyabrın 23-də ABŞ-ın vasitəçiliyi ilə Tiflisdə Azərbaycanla Ermənistan arasında saziş imzalanır. Sazişi Azərbaycan tərəfdən xarici işlər naziri N.Yusifbəyov, Ermənistan tərəfdən xarici işlər naziri A.Xatisyan, ABŞ nümayəndəsi, müttəfiqlərin Ali komissarının müavini C.Rey və Gürcüstan XİN Gekeçkori imzalayırlar.²¹

5 bənddən ibarət sazişdə nəzərdə tutulurdu: Azərbaycan və Ermənistan hökumətləri hazırda baş verən münaqişəni dayandırır və bir də hərbi qüvvədən istifadə etməməlidirlər; Azərbaycan və Ermənistan hökumətləri Zəngəzura aparan yolların sülh məqsədləri üçün açılmasını və səmərəli şəkildə bərpaasını təmin etməlidirlər; Tərəflər bütün münaqişəli məsələləri, o cümlədən sərhəd məsələlərini sülh yolu ilə həll etməlidirlər. Razılığa gələ bilməsələr tərəflər neytral olan bir arbitr seçməli və onun bütün qərarları mütləq şəkildə qəbul olunmalıdır. Hazırda Birləşmiş Ştatların polkovniki Ceyms S.Rhea (Rey) yuxarıda qeyd olunan neytral şəxs kimi tanınır; Azərbaycan və Ermənistan hökumətləri 26 noyabr tarixində Bakı şəhərində keçiriləcək konfransda iştirak edəcək eyni sayda nümayəndə heyətini hökmən təyin etməlidirlər; Bu konfransda tərəflər arasında olan mübahisə və münaqişələr müzakirə ediləcək; Bu razılıq imzalandığı gündən qüvvəyə minir və iki ölkənin parlamentləri tərəfindən ratifikasiya edildiyi gündən qüvvəyə minir.²²

Azərbaycan tərəfi 23 noyabr 1919-cu il sazişinə ciddi şəkildə əməl etsə də erməni ordu hissələri əvvəl Zəngəzuru, 1920-ci il 19 yanvardan Şuşa tərəfə irəliləyərək kəndləri darmadağın edir. Azərbaycan hökuməti insan həyatının və mülkiyyətinin qorunması üçün kiçik qüvvələr göndərir və 23 noyabrdan əvvəl mövcud olan vəziyyəti əvvəlki halına gətirməyə məcbur olur.²³ 1920-ci il martın 22-də Novruz bayramının ikinci günü erməni silahlı qüvvələri Xankəndi, Əskəran, Xocalı, Tərtər və digər yerlərdə daxili qaydanı qorumaq üçün yerləşdirilən Azərbaycan əsgərlərinə hücum etdilər. Onlar telefon və teleqraf xətlərini qıraraq Əsgəranı işğal etdilər. Ertəsi gün Şuşa, Zəngəzur, Cəbrayıl qəzaları erməni hücumlarına məruz qaldı və bəzi kəndlər tamamilə məhv

²⁰ *Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Xarici Siyasəti, Sənədlər Məcmuəsi*, Bakı: Garizma, 2009, 236.

²¹ Vilayət Əliyev, *Zəngəzurdə qalan izimiz*, Bakı: Nurlan, 2004, 68.

²² *Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti. Böyük Britaniyanın Arxiv Sənədləri*, Bakı: Çarşıoğlu, 2008, 247.

²³ *AXC. Sənədlər Məcmuəsi*, 261.

edildi. Üsyan edən ermənilərə Yeni-Bəyazid və İrəvandan kömək dəstələri gəlməkdə idi.²⁴

Azərbaycan hökuməti qiyam xəbərini alan kimi, dərhal tədbir görməyə başlayır. Əsgəran qalasını geri almaq və Qarabağdakı erməni qiyamını yatırtmaq üçün Azərbaycan hökuməti general Həbib Səlimovun komandasında ordunun böyük hissəsini (20 minlik qoşun)²⁵ Qarabağa göndərdi. Əsgəran qalası azad edilib, erməni hərbi dəstələrinin buradakı başçısı Dəli Qazar məhv edildi. Qarabağ qiyamı yatırıldı.²⁶

²⁴ ARPIİSSA: F.277, S.2, SV.87, V.34.

²⁵ Mamedzade, *Genocid Azerbaidzancev*,70.

²⁶ Nəsibzadə, *Xarici siyasəti*, 97.

Nəticə

1918-1920-ci illərdə Ararat (Ermənistan) Respublikasının həyata keçirdiyi soyqırımı və etnik təmizləmə siyasəti nəticəsində ermənilər Qarabağ bölgəsini ələ keçirə bilmədilər, bu Azərbaycan diplomatiyasının böyük qələbəsi idi. Qələbənin əldə olunmasında Azərbaycan hökumətinin qətiyyətli mövqeyi, ordumuzun böyük hissəsinin Qarabağda toplanması, general-qubernatorluğun, xüsusilə də Qarabağ general-qubernatoru Xosrovpaşa bəy Sultanovun siyasi maneələri böyük rol oynadı. Azərbaycan Xarici İşlər Nazirliyinin danışıqlar nəticəsində dünyanın İngiltərə, ABŞ kimi aparıcı dövlətlərinin mövqeyinin Azərbaycanın xeyrinə dəyişməsi, regionda marağı olan güclü dövlətlərin neytrallaşdırılması da Qarabağda qələbəyə stimül verən amil oldu. Ordunun böyük bir hissəsinin Qarabağa göndərilməsi Azərbaycanın şimalının müdafiəsini zəiflətdi və nəticədə rus-bolşevik qoşunu 1920-ci ilin aprelin 28-də Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətini süquta uğratdı. Buna baxmayaraq Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökumətinin Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün qorunması uğrunda attığı addımların nəticəsi olaraq Qarabağ bölgəsində Ararat (Ermənistan) Respublikası soyqırımı və etnik təmizləmə siyasətini tamamlaya və say tərkibini ermənilərin xeyrinə çevirə bilmədi və Qarabağ bölgəsi Azərbaycanın tərkibində saxlandı.

Mənbə və ədəbiyyat

ARDA: F.970, siy.1, sv.184.

ARPIİSSA: F.277, siy.2, sv.40.

ARPIİSSA: F.277, siy.2, sv.41.

ARPIİSSA: F.277, siy.2, sv.87.

ALİZADE, Z., *Armyano-Azerbaydzanskiye Politicheskie Otnoshenie v XX v.*
Baku: Elm, 2010.

ƏLİYEV, V., *Zəngəzurda qalan izimiz.* Bakı: Nurlan, 2004.

GÖZƏLOVA, N., *Azərbaycanın türk-musəlman əhalisinin soyqırımı Britaniya
Kitabxanasının arxiv sənədlərində (1918-1920)*, Bakı: Turxan, 2014.

MAHMUDOV, Y., *Real tarix və "Böyük Ermənistan" uydurması*, Bakı: Turxan,
2014.

MAHMUDOV, Y., ve ŞÜKÜROV K., *Qarabağ: Real tarix, faktlar, sənədlər*,
Bakı: Təhsil, 2005.

MAMEDZADE, N., *Genocid Azerbaydjancev v Karabaghskom Regione
Azerbaydjana (1918-1920)*, Bakı: Turxan IPO, 2014.

MƏMMƏDOV, N., *Akademik Yaqub Mahmudov yaradıcılığında Qarabağ
mövzusu*, Bakı: Avropa nəşriyyatı, 2018.

Naqorniy Karabagh v 1918-1923 qq. Sbornik Dokumentov I Materialov, Otv. Red. Doktor Istoriçeskiy Nauk, Prof. V.A.Mikaelyan, Yerevan: AN Armenii, 1992.

NƏSİBZADƏ, N., *Azərbaycanın xarici siyasəti (1918-1920)* Bakı: Ay-Ulduz, 1996.

PAŞAYEV, A., *XIX-XX əsrlərdə ermənilərin azərbaycanlılara qarşı ərazi iddiaları, soyqırımları və deportasiyaları*, Bakı: Çarşıoğlu, 2011.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920). Parlament (Stenoqrafik hesabatlar), I c. Bakı: "Azərbaycan nəşriyyatı", 1998.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin xarici siyasəti, Sənədlər məcmuəsi, Bakı: Garizma, 2009.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti, Böyük Britaniyanın arxiv sənədləri, Bakı: Çarşıoğlu, 2008.